

אחד העם וחבורתו כנגד מדיניות הרחבת הלשון

נורית גוברין

סכנות הרחבת הלשון ו"חרושת המילים"

ימיו של החשש מפני "קלקול הלשון" כימיה של ההתיישבות בארץ ישראל, התחלת הדיבור העברי החי בפי הילדים, והסיפורת הארץ-ישראלית. שני פיליטונים של ש. בן ציון, שפורסמו בכתב העת **העומר** שבעריכתו, מדגימים היטב חשש זה.³ הראשון: "מפרחי התחיה" (חוברת ראשונה, אדר תרס"ז), החתימה: "מבני הזמזומים"; השני: "בעקבי החשמה העברית" (כרך ב, חוברת 1, תשרי, תרס"ט) החתימה: חיים סופר סתם.⁴

"מפרחי התחיה" הוא פיליטון עצוב, מצחיק, מריר, שבו מתוארת ביוגרפיה "טיפוסית" של ילדה מישראל באמצעות השפות השונות שמדברים עמה ושאותן היא לומדת. השפות הרבות מייצגות את תחנות החיים של ילדה זו, שהן כמשל לחייו של עם ישראל כולו. דרך חינוכה חושפת את האנומליה של החינוך היהודי בחוץ לארץ ובארץ ישראל. הסיפור נכתב על רקע בתי הספר שבירושלים.

שם העט שבו חתם ש. בן ציון, "מבני הזמזומים", מעיד על יחסו הלעגני לתופעה שהוא מתאר. מקורו בשם העם "זמזומים", הנזכר בספר דברים ב, 20: "ארץ רפאים תחשב אף היא. רפאים ישבו בה לפנים והעמונים יקראו להם זמזומים". בספר בראשית יד, 5 הם נקראים "הזוזים". יש בשם זה חיקוי לקול הזמזום שמשמיעים זבובים ויתושים שונים. זהו כינוי ללשון של עם שאין יודעים מי הוא ושואין מבינים את לשונו, ולועגים לה כיוון שהיא נשמעת כזמזום טורד של חרקים.

הילדה ב"מפרחי התחיה" היא בת שמונה ומדברת שמונה שפות. סדר רכישת השפות מעיד על הביוגרפיה שלה ועל תנאי חייה. א. עם הולדתה בגולה החליטו ההורים לדבר עמה **עברית**: "ותהא שפת-העם גם שפת-האם לבתנו". ב. מכיוון שהייתה בבית "משרתת רוסית" החלה הבת "מתלבשת ומתרחצת ברוסית", שרה ברוסית עם האומנת, וכך בגיל שנתיים "כבר דברה צחות" בשתי שפות. ג. לאחר שהגיעו הפרעות שבהן נרצח אבי המספר, הסבא של הילדה, הגיעה אמו, הסבתא של הילדה לגור בביתם. מכיוון שדיברה **יהודית** בלבד, לימדה את נכדתה לדבר "ז'רגונית" וגם ההורים דיברו ביניהם בשפה זו כדי שהאם-הסבתא תבין, ואז העברית של הילדה "חדלה מהתפתח", אבל היא רכשה בגיל שלוש שפה שלישית. ד. לאחר

"ואל תקרא מרחיבים אלא מחריבים!", בבחינת "מהרסיך ומחריבך ממך יצאו". משפט קטלני זה כתב י"ח רבניצקי כנגד "חרושת המילים" של אליעזר בן-יהודה וסגנונם הצעקני של עיתוניו, במאמר **בכוורת**, קובץ ספרותי שערך אחד העם בשנת תר"ן/1890.¹ אחד העם ובני חבורתו, רבניצקי, דרויאנוב, ביאליק, ש. בן ציון ואחרים, היו מן המתנגדים למדיניות הרחבת הלשון של אליעזר בן-יהודה, וחששו מתוצאותיה. אחד העם היה בשורש נשמתו בעד התפתחות ולא בעד מהפכה – צעד אחר צעד ולא קפיצות, "כמי השילוח ההולכים לאט". הוא לא ראה בעין יפה את "חרושת המילים" ואת ההמצאות הלשוניות מבית מדרשו של אליעזר בן-יהודה, וחשש מסכנתה של מדיניות לשונית זו. גם זה נושא מורכב ומרתק, שנזכיר כאן שמץ ממנו בלבד. במרכזו יחס הכבוד העמוק למילה, ללשון, לשפה, ובד בבד – החשיבות העצומה של הספרות ויכולת השפעתה על הקוראים, ובמיוחד על הדור הצעיר.

בפתח מסתו, "לשאלת הלשון. א. הלשון וספרותה" (ד' בסיון תרנ"ב/יוני 1892, פורסם: תרנ"ד/1894) (**כתבים**, עמ' צג-צד),² שאל אחד העם את השאלות הנצחיות: "למי ולמה אנו כותבים עברית? איך ומה צריך לכתוב עברית? אם ובמה אפשר להחיות את העברית?" תשובותיו: הרחבת הלשון הייתה תמיד, אבל בעבר נעשתה מתוך "צורכי המחשבה". בכל אומה ה"הרחבה" לא נעשתה בידי "אומנים מיוחדים", "כי אם על ידי סופרים גדולים והוגי דעות". "הרחבת הלשון נעשית מאליה בדרך טבעית [...] ההרחבות המלאכותיות הנעשות בה על ידי הצעות מיוחדות לא תועלנה הרבה" (עמ' צז). ומסקנתו: "אם רצונכם איפוא להחיות את הלשון, השתדלו להחיות את הספרות. ואם רצונכם להחיות את הספרות, הכניסו לתוכה מחשבות חיות; הכניסו כמו שתוכלו, ברווח או בדוחק, בצורה עיונית או ספורית, רק אל תשנו בהן אף קוצו של יו"ד לשם סלסול הלשון בלבד. **סלסלו את המחשבה והיא תרומם את הלשון**" (עמ' צז, ההדגשה שלי).

למותר להוסיף שמדיניות הרחבת הלשון החיה, לשון הדיבור בארץ ישראל, לא יכלה להישמע לאחד העם, כיוון שהייתה צריכה להתאים עצמה לצורכי החיים המשתנים היומיומיים במהירות. עם זאת אזהרתו ראויה להישמע, כדי לשמור על רוח הלשון עם כל חידושיה והרחבותיה.



ש. בן ציון וביאליק

המאה התשע עשרה העשרנו בהמצאות מפליאות, כידוע – המאה העשרים לא כל שכן! ועמד והמציא המצאה להמציא מלים" ואיך ממציאים? – אב המצאה זה מהו? לוקחים את המלה הזרה כמו שהיא וכותבים לה באור מפורט בשורה של תבות עבריות. אח"כ לוקחים ראשי התבות כלם ומצרפים אותם כאחד בזה אחר זה – ומלה אחת ארכי-עברית-חיה קימת לפניך!"

הדוגמה העושה צחוק מ"חרושת מילים" זו: "למשל, 'פֶּטְנָט' להמצאה חדשה – הוי אומר: פטנט זה מהו? א'סור ה'שגת ג'בול מ'את ה'מ'מלה, ר"ת: אֶהְגֶּמֶם, והרי לך מלה עברית כשרה! – אמנם יש עדיין מערערים על האהגמה שבהמצאה זו בכלל ואומרים: של המקובלים היא, שכך היו אלו ממציאים כל מיני שמות של מלאכים מר"ת של כל מיני פסוקים... אבל בשביל המתנגדים הללו יש לנו מכתב פרטי...". בהמשך הוא מברר את ה"מילה" חושמה: "חושמה – שרשה ומוצאה: ח'קת ש'לטן מ'גבל – קונסטיטוציה בלע"ז... באמת אמרו שצריך להיות לא 'חושמה' אלא 'חושם', ודוק – ולמה הטיל מניח הלשון ה"א בסוף? כנראה, גרמה לזה לא רוח השפה בכלל אלא רוחה של ספרותנו החדשה בפרט, שכן כל הנטיות שלה אינן אלא למין נקבה בלבד..."

הפיליטון נכתב על רקע הנהגת קונסטיטוציה בתורכיה במהפכת התורכים הצעירים בשנת 1908, וההתלהבות הגדולה בארץ ישראל

שהפרעות הגיעו גם לעיר המשפחה, החליט המספר "לצאת מארצי, מארץ הגלות ולבא לארצנו, לארץ ישראל". אמו, הסבתא, לא רצתה לעלות עמו ונשארה בברדיטשוב. המספר קיווה שהשפה העברית בפי בתו "תאושש עליה" בארץ ישראל, אבל מכיוון שבשכנותם גרה משפחה שבאה לארץ מרוסיה, וכל בני המשפחה דיברו רק רוסית, והבת התיידדה עם חברה מבני משפחה זו, היא המשיכה לדבר רוסית שלמדה מפי האומנת שלה ברוסיה, ולעומת זאת למדה ערבית מפי "המשרתת הערבית". שכן "השפה הערבית – סוף סוף הרי צריכים אנו לדעת אותה, שהרי לע"ע [לעת עתה] היא היא שפת עם הארץ הזאת". וכך בגיל ארבע הילדה "דברה כבר בשפה הרביעית!" ה. בהיותה בת חמש נשלחה הילדה לגן ילדים. אבל מכיוון שבירושלים לא היה גן ציוני, היא נשלחה לגן של כ"ח ולמדה שם צרפתית. ו. בגן הילדים היא התיידדה עם שתי אחיות שאתן דיברה ספרדית-היספניולית שפתו של דון יצחק אברבנאל, שפתם של האנוסים. ז. לאחר שסיימה הילדה את הגן היא נשלחה לבית הספר לבנות ע"ש רוטשילד בירושלים. שם למדה אנגלית, ואף כעסה כשדברו עמה עברית, וענתה להורים באנגלית. ת. התנהגותה זו הרעימה את האב, ולכן הוציאה מבית הספר ע"ש רוטשילד והכניסה לבית הספר לבנות של חברת "עזרא", שם למדה גרמנית. "והרי לכם בת שמונה לשנים – בת שמונה לשפות!"

הילדה מסמלת את "נס התחייה" האירוני: במקום לחזור אל העברית ולטפחה, "מתחלת היא השובבה לדבר עמי בשפה החביבה עלי כל כך, בעברית – ופתאם קפיצה מעברית לגרמנית, מגרמנית לערבית, מערבית לצרפתית, מצרפתית לז'רגון, מז'רגון לספרדית, מספרדית לרוסית ומרוסית – אוי! לאנגלית". ומסקנה נוספת: "וחייכם שתינוקות זו אינה כאן חדוש כלל, הרבה ילדים כמותה, פה בעיה"ק ירושלים, תובב"א!" בלבול הלשוניות במקום תחיית הלשון. כפי שנאמר בכותרת המשנה: "לא-בדֶּה ולא-בדיחה..." ילדה זו היא "סמן לעתיד", תוצאה עגומה של "החינוך החדש" בארץ ישראל.

מהחששות העולים מפיליטון זה מתברר עד כמה השתנתה המציאות. אז היה מדובר על ריבוי לשונות, היום מדובר על חד לשוניות. אבל הסכנה נשארה בעינה: אז "שמעו" לשונות רבות, ולא ידעו אף אחת על בוריה; היום מדברים בלשון אחת, אבל גם אותה אין יודעים כהלכה. ואין צורך לומר שבגלל החד לשוניות יש סכנה של פיתוק מאוצרות התרבות העולמית של הישראלי החד לשוני.

הפיליטון השני היה "בעקבי החשמה העברית" (כרך ב, חוברת 1, תשרי תרס"ט) בחתימה: חיים סופר סתם. המילה המוזרה "חושמה" היא המילה שהמציא אליעזר בן יהודה כתחליף למילה הלועזית קונסטיטוציה. בשנת 1909 הרעיון שאפשר לקחת ראשי תיבות ולהפוך אותן למילה נחשב למוזעזע, בלתי נתפס ובגדר חילול הלשון. ש. בן ציון היה לפה לסופרים ה"קלאסיים" בני חבורתו, שרובם ישבו עדיין באודסה, אשר הסתייגו מ"חרושת המילים" של בן-יהודה, מחידושו ומהמצאותיו. בפיליטון זה הביא ש. בן-ציון את ה"חידושים" לידי אבסורד וקיצוניות. על ידי "חידוש מילים" כביכול במתכונת בן-יהודה.

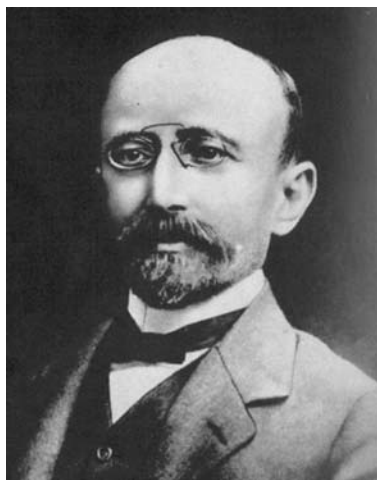
בפיליטון מתואר אליעזר בן יהודה כ"מושל יחיד", בעל "חצר" שנתן לעם את "צבי בעל קרנים מורכב על גבי ה'השקפה' הנחמדה" – רמז לעיתוני בן-יהודה, שסופרי אודסה התנגדו להם: "אם את

בעבר ובהווה". תנאי זה היה חזק כל כך עד שהעורך, שהתלבט בין יצירה חשובה של סופר נחשב על רקע הגולה לבין יצירה פחות חשובה של סופר בלתי ידוע, על רקע ההווי של ארץ ישראל, בחר באפשרות השנייה. וכך למעשה הוציא כתב עת ארץ-ישראלי שלבו לא היה שלם עמו.

כדי לתת הרגשה אמיתית של ההווי הארץ-ישראלי, "מחיי הערבים", "מחיי הפועלים", "מחיי האיכרים", "מחיי השומרים" ועוד, שולבו בסיפורים מילים, ביטויים, מושגים ומנהגים הלקוחים מהווי זה. אמנם לא הרבו בחידושי מילים מבית מדרשו של אליעזר בן-יהודה, אבל הכניסו "ערביזמים", כדי לבטא את מהימנות העולם המתואר.

על כך נזעק מיד יוסף קלוזנר, ברשימת הביקורת שלו "חשש" (השילוח, כרך יג, טבת תרס"ח). מהו החשש שהוא מזהיר מפניו? הסיפורים מעידים "שבני ישראל יוצאי רוסיה שבארץ ישראל משתרשים בקרקע החדש ישן". אבל ההשתרשות בארץ מביאה

לידי כך "שכל הנעשה בארץ נוגע להם, מעניין אותם ומשפיע עליהם", ו"תושבים חדשים כאלה אי אפשר שלא יתבוננו בחיי התושבים הישנים ואי אפשר שהתושבים הישנים לא ישפיעו עליהם במידה ידועה". הוא חושש מפני "מידה יתרה" של השפעה במיוחד כשהוא קורא את "הציורים מחיי יהודי ארץ ישראל שכתבו סופרים יוצאי רוסיה המתגוררים בארץ-ישראל זמן מרובה או מועט. [...] כי בכל ציור אני מרגיש יותר ויותר את ההשפעה העצומה והבלתי



אחד העם

אמצעית, שמשפיעים הערביים על 'היהודים החדשים'". השפעה זו ניכרת ב"המון המלים הערביות, שמשמשים בהן סופרי ארץ ישראל כשהם באים לצייר את חיי בני המושבות". יוסף קלוזנר שמח על כך שהולך ונוצר בארץ טיפוס חדש של יהודי השונה מזה שבגולה – אינו פחדן, אינו בטלן, קרוב לחיים ולטבע וכדומה. "ובאיזו הנאה משונה הם מציירים כל יהודי ארץ-ישראל, שהוא מדבר ערבית ודומה לערבי!" אלא שאין הוא רוצה "כלל וכלל [...] שהיהודים יחקו את הערביים ואת הבידואים, כלומר, יהיו מושפעים מקולטורה פרימיטיבית, שעם מעלותיה הטובות הרי יש בה כמה וכמה מגרעות עצומות". בדרך זו יצא השכר בהפסד, ובמקום חיקוי תרבות זרה באירופה יבוא חיקוי תרבות זרה באסיה. התקווה להיות "אדונים בארץ אבותינו" מבוססת על היתרון התרבותי שיש ליהודים על הערבים והתורכים, והחיקוי של תושבי הארץ ותרבותם מרחיק ממטרה זו ואינו מקרב אליה. יוסף קלוזנר מזהיר במיוחד מפני ההשפעה "מן התרבות הערבית והבידואית":



ביאליק ורביצקי

לקראתה: "קונסטיטוציה, קונסטיטוציה! הריעו כל היום בחוצות גם נושאי התרבושים האדומים, גם נושאי המגבעות הלבנים של קש ושל בד, ודגלים, כל מיני דגלים התנופפו, וביניהם גם הדגל של לבן ותכלת... לילה. – ושוב אותה הקונסטיטוציה מצלצלת בכל לשון, בערבית, בתורכית, בצרפתית וגם בעברית... מרוב שמחה שכחו אפילו שצריך לומר 'חושמה' והם צועקים 'קונסטיטוציה', כי גדלה באמת השמחה ותעלה למעלה ראש".

ש. בן ציון לא נסחף בהתלהבות זו. הוא התייחס בחשדנות ובספקנות להכרזות החירות התורכית, לאחר האכזבה מהכרזות כאלה ברוסיה בשנת 1905, שלאחריה הוא עלה לארץ ישראל, וחבריו שנשארו באודסה נפגעו בפרעות שפרצו בה: "אני אדם מישראל אני שעמד בשעת נתינה של שתי קונסטיטוציות, בזו אחר זו, ובשתי ארצות ששתיהן 'מולדותי' הן [...] שתי 'חושמות' עברו עלי בהמונן – ונדהמתי". ב"חושמה" הראשונה, באודסה, "קמתי ולקחתי מקלי ותרמילי לצאת מן הארץ היא". וכעת, בארץ ישראל, "באתי – והנה פה מניפים לי בתרבוש: 'חוריה!' – יקראו – הא תרבוש, אחי, שים על ראשך ושמח אתנו יחד!"

בהמשך מתוארים שני פועלים המשוחחים ביניהם כשהם יושבים על אחת מגבעות החול הסמוכות לחוף ים יפו. האחד, "המתיאש" – המתכונן לעזוב את הארץ כיוון שהיא עתידה להפוך ל"ברדיטשוב, מזוהמה ומטונפת עם מודות של פאריז" – רואה את "קץ החזון". ואילו השני, "המבשר", הנשאר בה, חוזה התפתחות גדולה: ארץ ישראל תהיה "לאמריקה חדשה". שתי הדרכים גם יחד אינן נראות לכותב והוא מצפה ש"העתיד יבוא בדרך אחרת לגמרי. לא בזו של המתיאש ולא בזו של המבשר".

סכנת הסלנג והכנסת מילים מלשונות זרות

ההסתייגות מהסלנג ימיה כימי הספרות הארץ-ישראלית. גם הדוגמה הבאה קשורה בהעומר. ש. בן ציון עשה מאמצים רבים כדי שהחומר שייכלל בו יהיה מהווי ארץ ישראל. "יצירות נאות שרוח א"י שורה עליהן, כלומר: תמונות חיות ופוטיות ממראות הארץ וחיי יושביה

ונטיותיו השונות בסיפור: "בחרנים", "בחרניות"; או "אינו'יל", "יֵלָה", "דְּבָקָה", הן שעוררו את חששו. במיוחד, כנראה, עורר את זעמו של יוסף קלוזנר סיפורו של יהושע ברזילי (אייזנשטדט) "לקט", המשופע במילים ובביטויים ערבים שפירושיהם מובאים בשולי העמוד. עם אלה נמנות מילים כגון "עֲפִיָּה" – "טלית שמתעטפים בה הערבים" – מילה זו נזכרת ברמז גם במאמרו "חשש"; "עֲגֵל" – "מקלעת של צמר שהבדוים מחזקים בה את המטפחת על ראשם 'פתיל'; "נטור" – "שומר, נוטר". וכן ביטויים הלקוחים בדרך כלל מברכות השלום שמחליפים ביניהם עוברי אורח, כגון "כיף חלך"; נהרך סעיד" – "מה שלומך, 'צפרא טבא"; "מפיש חף" – "אין פחד", ועוד. עליהם נוספו המילים והביטויים הערביים בסיפורי "בני ערב" של חוג'ה מוסה, הוא משה סמילנסקי.

הערות

- * הרצאה במכון מגיד בסדרה "השתקפות התרבות בשפה העברית", י"ז בכסלו תשס"ח (27.11.2007).
- * נורית גוברין. "הדלות הנוראה בביטוי" (י.ת. ברנר: 'מהתחלה'). 150 שנה להולדתו של אליעזר בן-יהודה, מאזנים, כרך פא, גיליון מס' 2 (אדר א', תשס"ח, פברואר 2008). נוסח אחר של ההרצאה.⁶
- 1 יהושע חנא רבניצקי, "שפה ברורה", מצוטט מתוך **כתיב י. ת. רבניצקי: בשערי ספר**, תל-אביב, דביר, תשכ"א/1961, עמ' נו.
- 2 **כל כתיב אחד העם**, תל-אביב, דביר, תשכ"ה. כל המובאות במאמר ממהדורה זו.
- 3 צבי קרניאל, "הפיליטון העברי. התפתחותו של הפיליטון בספרות העברית", תל-אביב, אל"ף, תשמ"ב/1981.
- 4 נורית גוברין, **העומר: תנופתו של כתיב-עת ואחריתו**, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תש"ם/1980 (להלן: גוברין, **העומר**). דוגמאות אלה מתוארות בהרחבה בספר זה.
- 5 יוסף קלוזנר, "חשש", **השילוח**, כרך יז, חוברת קב (טבת תרס"ח), עמ' 574-576; גוברין, **העומר**, עמ' 155.

אי אפשר לנו – וגם אינו רצוי לנו – שנרד עוד הפעם אל מדרגת-הקולטורה של העמים הפראים-למחצה. וחוצ מזה, הרי כל תקוותנו, שבזמן מן הזמנים נהיה אדוניים בארץ-אבותינו, אינו מיוסדת לא על החרב ולא על האגרוף, אלא על היתרון הקולטורי, שיש לנו על הערביים והטורקים ושעל ידו תגדל השפעתנו בארץ מעט מעט וסוף סוף ישתעבדו להשפעה קולטורית זו גם תושבי-הארץ מפני שימצאו בה תועלת וברכה אף לעצמם. ואולם, אם הערביים כבר הם מתחילים להשפיע עלינו במדה מרובה כזו, – מה תקותנו כי ניחל? כלום כל שנוי-המרכז אינו אלא זה – שנצא מגלות-אדום ונבוא לגלות-ישמעל?... או נחליף את "הכתובת-האדומה" הרוסית ב"עֲפִיָּה" הבידואית?

קלוזנר מתנגד גם ל"שיעורי ערב" ללימוד הלשון הערבית, "באמתלא שהאמיגראנטים נצרכים ללשון זו". הוא טוען כי "אבותינו ואמותינו" "למדו פולנית, רוסית ואפילו ליטאית עד כמה שהיה נצרך להם בעסקיהם בלי 'שיעורי ערב'..."⁵.

מה היו המילים והביטויים שעוררו את "חששו" של יוסף קלוזנר? במאמרו אין הוא מביא דוגמאות, אבל מקריאת סיפוריהם של מאיר וילקנסקי, יהושע ברזילי, משה סמילנסקי ואחרים, בשתי החוברות הראשונות של **העומר** (תרס"ז) אפשר לשער מה היו הדוגמאות שעמדו לנגד עיניו.

למשל, מילות הפזמון החוזר לשיר הפופולרי "עורו, אחי, אל תנומו, / לעבודתכם קומו, קומו!", שנזכר בסיפורו של מאיר וילקנסקי "באר חפרנו" – "יה חילי, יה עמלי!" – לקוחות מערבית, כפי שהוסבר בהערת השוליים לסיפור במהדורת הוצאת "אמנות", תרצ"ה, עמ' 46: "יא חאלי, יא מאלי (הוי, מצבי!) חרוז-חוזר בפזמונות העממיים הערביים, היה נשמע באזני העולים החדשים כקריאת הכוח והעבודה (יה חי-ליילי, יה עמלי!)".

אפשר לשער שמילים כגון "בחר", שם סיפורו של מאיר וילקנסקי,